

УДК 811.161.2'282.2'06:81'371

DOI: [https://doi.org/10.17721/um/56\(2026\).61-100](https://doi.org/10.17721/um/56(2026).61-100)

Віра ДЯЧУК, д-р філософії, мол. наук. співроб.

ORCID ID: 0000-0002-3982-335X

e-mail: virarozumna@gmail.com

Інститут української мови НАН України,

Київ, Україна

СЕМАНТИКО-МОТИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЛОВА БАБА В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Вступ. Діалектна лексика – цінне джерело для дослідження уявлень людини про світ. Актуальність розвідки зумовлена потребою аналізу мотиваційних механізмів діалектної номінації, що дає змогу реконструювати когнітивні й культурні процеси в народному мовомисленні. **Мета статті** – охарактеризувати семантичні особливості дериваційно-фразеологічного гнізда слова *баба* в сучасних українських діалектах.

Методи. Для досягнення мети використано метод аналізу та синтезу, порівняння, описовий метод, текстологічний (контекстуальний) аналіз, метод компонентного аналізу, метод мотиваційного аналізу.

Результати. Здатність говірок відображати народне світобачення дозволило простежити ступінь збереження традиційних уявлень про бабу, об'єктивованих у семантиці похідних лексем, фразеологізмах, усталених словосполучках, а також динаміку оцінних зрушень, з'ясувати продуктивність мотиваційних ознак, що зумовили появу вторинних номінацій. **Здійснені спостереження** засвідчили, що образ баби в українському діалектному мовленні репрезентований поліаспектно: від родинно-побутового та вікового значень до сакрально-магічних, ритуальних і міфологічних інтерпретацій. У дериваційному гнізді реалізовано шість основних мотиваційних ознак, що стосуються родинно-генетичних відношень, віку, емоційно-оцінних характеристик, соматичних особливостей, поведінкових рис, а також соціальних функцій (допомоги під час пологів, участі в обрядодіях, знахарюванні тощо). Найвищий мотиваційний потенціал мають ознаки, пов'язані з тілесністю та соціальною роллю жінки поважного віку. Зафіксовані моделі ланцюгового переходу значень підтверджують асоціативну природу семантичного структурування в мовомисленні діалектоносіїв.

Висновки. Когнітивно-семантичний комплекс із вершиною *баба* є репрезентативним фрагментом діалектної картини світу, у

межах якого можливим стає встановлення моделей мотивації, зумовлених тілесними, соціальними, символічними уявленнями про жінку в традиційній культурі, та окреслення типологічних принципів організації семантики в сучасних українських говірках.

Ключові слова: *семантична мотивація, мотиваційна ознака, номінація, похідне слово, баба, діалект, мовна картина світу, національна культура.*

Вступ

Попри те, що існування тріади “мова – культура – світогляд” у сучасної наукової спільноти не викликає здивування, завжди актуальним залишається питання про відображення в мові етнокультурних уявлень, зумовлених національною специфікою людського світобачення. Функціональна універсальність мови як загальнолюдського феномену забезпечує її здатність бути носієм культурних кодів, які виявляють національну маркованість знань про навколишній світ і місце людини в ньому. Називаючи лексику “чутливим показником культури народу”, Е. Сепір інтерпретує мову як засіб розуміння культури, тим самим вказуючи на взаємозв’язок між мовними структурами та світоглядними уявленнями, які формуються в межах конкретної культури [Mandelbaum, & David, 1963, p. 27; Lyons, 1975, s. 473–474].

Світ для людини є об’єктом постійного пізнання, розуміння якого неможливе без свідомості й мислення, що “підтримуються колективними зусиллями, перевіряються, зрештою, колективним досвідом” [Жайворонок, 2007, с. 9]. Оскільки людина осмислює дійсність через мову, саме мовна семантика стає засобом фіксації та структурування знань про світ. Ґрунтуючись на постулаті О. Потебні про те, що слово формується із суб’єктивного сприйняття й репрезентує не сам предмет, а його відображення в душі [Потебня, 1892, с. 33], очевидним стає той факт, що значення слова є не лише результатом номінації об’єктів та явищ, а й носієм уявлень про їхні властивості, взаємозв’язки, оцінювання та значущість у межах культури. Враховуючи це, діалект як один із різновидів мови створює власний спосіб світосприйняття, своєрідне “картографування”

світу за допомогою діалектних явищ (зокрема й архаїчних) різних рівнів. Такі особливості мовного відображення зумовлюють формування локальних типів культури, а говірки постають не просто лінгвістичними феноменами, а важливими елементами культурної ідентичності. Немає сумніву, що дослідження семантики лексичних одиниць у контексті етнокультурних уявлень набуває не лише теоретичного, а й практичного значення для глибшого розуміння впливу локальних мовних особливостей на формування загальнонаціональних уявлень про світ.

Важливим джерелом для реконструкції колективного досвіду є давні слова, що споконвічно належать нашій мові. Вони позначають базові поняття, зокрема ті, що стосуються родинних зв'язків. Одне з найдавніших і найпоказовіших у цьому контексті – слово *баба*, що має широкий спектр значень, пов'язаних із віковими особливостями, статусом, рисами зовнішності, функціями жінки в суспільстві.

Мета дослідження – охарактеризувати семантичні особливості дериваційно-фразеологічного гнізда слова *баба* в сучасних українських діалектах. Реалізація мети передбачає виконання низки завдань: 1) виявити найбільш продуктивні мотиваційні ознаки, що слугують основою творення похідних одиниць із компонентом *баба* в українських діалектах; 2) встановити культурно-символічні нашарування значень, які формують концепт *баба* в мовній свідомості діалектоносіїв; 3) визначити типи мотивацій, що лежать в основі дериваційних процесів.

Методи

Для досягнення визначеної мети використано такі *методи*: загальнонаукові (аналізу та синтезу, порівняння, описовий метод) та *власне лінгвістичні* (текстологічний (контекстуальний аналіз), метод компонентного аналізу, метод мотиваційного аналізу).

Результати

Слово *баба* досліджено в лінгвістичних студіях поліаспектно. Цінні спостереження щодо семантики слова *баба* подає В. Жайворонок, акцентуючи увагу на розгалуженості його

значень у контексті звичаєвих норм та етнокультурних стереотипів [Жайворонок, 2006, с. 20–22].

У праці О. Боряк образ *баби* проаналізовано винятково в контексті родильної обрядовості, тим самим зосереджено увагу на її функції посередника між сакральним і профанним світами. Авторка доводить, що образ баби-повитухи символізує зв'язок між поколіннями, втілює архайчний жіночий первень в обрядовому та міфологічному кодах культури [Боряк, 2009].

Уявлення про бабу як образ традиційної культури пов'язують не лише з її функціями в обрядах переходу, що стосуються межових етапів життя людини (народження, весілля, смерть), а й з усталеним типом поведінки, який закріпився в колективній свідомості. Аналіз мовних одиниць із компонентом *баба* дає змогу простежити поступове зміщення оцінних акцентів: від сакралізованого або нейтрального сприйняття до зниженого, іронічного або навіть принизливого. Особливо виразно цю трансформацію помітно в усталених конструкціях, що нерідко слугують засобом вираження зневажливого ставлення до жінки. На такі зрушення звернули увагу М. Ковальчук, В. Алексеев, зазначивши, що лексема *баба* в складі фразеосполук, прислів'їв часто передає поведінкові девіації, які суперечать традиційним патріархальним уявленням про соціально прийнятну модель жіночої поведінки [Ковальчук, & Алексеев, 2019]. За допомогою лінгвоаксіологічного підходу заслуговують на увагу також розвідки З. Коцюби, О. Халіман, що репрезентують еволюцію оцінних відтінків аналізованої лексеми [Коцюба, 2007], зміни в її аксіологічному маркуванні крізь призму соціокультурних трансформацій [Халіман, 2022].

О. Потебня тлумачить образ баби в міфологічному контексті, пов'язуючи його з архайчними уявленнями про жіноче божество – Бабу-Ягу. Через ототожнення цього образу з низкою персонажів слов'янської та германської міфології (Хольдою, фрау Холле, Перхтою, Бертою, Масляницею, Мораною, Стригою) у дослідженні встановлено їхню типологічну близькість [Потебня, 1865]. Як зауважив П. Лавровський, аргументація О. Потебні в цьому контексті недостатньо обґрунтована [Лавровский, 1865], однак

саме він став одним із перших, хто спробував осмислити образ баби у фольклорно-міфологічному контексті.

К. Дегтярьова здійснила зіставний аналіз семантичної структури субстантива *баба* як одного з вербалізаторів концепту *жінка* в українській та російській мовних картинах світу. Дослідження вказало на відмінності в сприйнятті жінки, зумовлені культурними пріоритетами обох етносів. Науковиця дійшла висновку про домінування ознаки віку в українській мовній свідомості і фокусування уваги на тілесно-зовнішньому аспекті в російській лінгвокультурі [Дегтярьова, 2003].

Історію виникнення й розвитку терміна спорідненості *баба* на ґрунті української мови (починаючи з давньоукраїнського періоду) уперше докладно простежив А. Бурячок, зазначивши, що ця назва як одна з найдавніших у родинно-термінологічній системі зазнала найбільше семантичних трансформацій, ніж будь-яка інша назва спорідненості [Бурячок, 1961, с. 54].

Лексему *баба* проаналізовано в контексті загальних назв жінок. Особливу увагу приділено структурно-словотвірним та функціонально-стилістичним характеристикам фемінітивів, які допомогли висновкувати про його семантичну варіантність, конотативний потенціал, що зумовлені історичними чинниками та змінами в соціокультурних уявленнях про жінку [Брус, 2019].

У діалектному просторі слово *баба* на позначення матері батьків охарактеризовано у складі лексики дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини) [Асаула, 2009]; звернено увагу на його функціонування як компонента складних обрядових номінацій на позначення жінки, що допомагає при пологах, у мовленні українців Південної Бессарабії [Делюсто, 2019]. Попри широке охоплення дослідниками різних аспектів функціонування слова *баба*, досі відсутнє системне цілісне представлення його семантико-мотиваційного потенціалу в українському діалектному просторі.

Система народних уявлень про *бабу* передусім ґрунтується на родинно-генетичних відношеннях, про що свідчать етимоло-

логічні джерела¹. У діалектному мовленні семантику спорідненості реалізовано через:

- розгалужену систему похідних одиниць, що позначають різні рівні родинної ієрархії за лінією висхідного споріднення: ‘мати батька або матері’: *ба́ба* (бойк., поділ., наддністр., закарп.) [Березовська, 2022, с. 14; Матіїв, 2013, с. 19; Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37; Шило, 2008, с. 39] (*Та́ка у нас че́сна ба́ба, так нас л'у́бит*) [Грицак, 2017, с. 77]); *ба́бушка* (поділ.) (*ко́лис' ро́били к'вас із 'йаблук / сухоуф'рукт'іу // 'йа з'найу 'наша 'бабушка ро́била* (Оскирко, 2018, с. 162)); *ба́бка* (*'йа с'ц'іки 'помн'у сво'їу 'баб"ку / во'на бу'ла 'їс'о 'ўремн'а 'баб"ка / во'на бу'ла ше моло'да / 'їс'о 'ўремн'а вигл'адала на ба'гато с'тарше сво'їїх го'д'іу* [Березовська, 2022, с. 15]); ‘жінка стосовно внуків’: *ба́ба* (середньонад.) (*мо'йа 'мати / 'бат'к'івшчина мо'їейі 'мате"р'і / та 'каже 'баба 'Вас'ка / п'іш'ла во'на 'в:ече"р'і / над'веч'ір до сво'їейі 'мате"р'і з х'лопчиком / у'кутаним у ко'ї'жус'і* [Мартинова, & Щербина, 2020, с. 22]); ‘жінка, яка має внуків’: *ба́ба* (західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 6]; ‘мати бабусі’: *праба́бця* (гуцул.) [Гавука, 2017, с. 118];

- фразеологічний зворот, у якому актуалізовано не лише факт спорідненості, а й ступінь її віддаленості: *твоя баба і моя баба были бабы* ‘далекий родич’ (лемк.) [Вархол, & Івченко, 1990, с. 18]; *твуй дідо моюй бабці носив воду (їсти) в шапці* ‘дуже далекий родич’ [Вархол, & Івченко, 1990, с. 49].

Функціонування виявлених номінацій зумовлене глибокою вкоріненістю образу баби в традиційну родинну структуру. Мотиваційна база діалектних номінацій пов'язана з усталеною соціокультурною роллю жінки, її репродуктивною функцією в межах родинної спільноти. Зміщення семантичного фокусу від *баби* як матері батьків, жінки, що має онуків, до баби – матері бабусі, відображає концептуальне осмислення спорідненості крізь призму поколінної тяглості та статусної ролі жінки в межах родової вертикалі.

¹ Аналізована лексема виникла шляхом повторення складу в дитячому мовленні (пор. *мама, тато, nana*) [Бурячок, 1961, с. 50–54; Мельничук, 1982, т. 1, с. 102; Brückner, 1927, s. 9; Wiesław, 2005, s. 19].

Оскільки в традиційному суспільстві вік був важливими критерієм соціальної диференціації, вікова ознака залишається однією з ключових у формуванні лексичних номінацій¹. У діалектному мовленні вікову семантику актуалізовано в номенах, що позначають жінку поважного віку: *ба́ба* ‘стара жінка’ (бойк., гуцул., закарп., середньонад.) [Гавука, 2017, с. 39; Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37] (*Д’ідовы без ба́бы нима́ пора́ды* [Грицак, 2017, с. 77]; *да́же ста́р’і соб’іра́лис’а / та́м ба́ба Сан’а / вс’і ко́л’о нас / ко́л’о д’ору́р’а́дно прос’тел’ат’ / ба́би / ж’ін’ки по́на’сапу́уц’а і сп’іва́ють* [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 22]); *ба́бія* ‘стара жінка’ (закарп.) (*Ой ба́бо, ка́же, ба́бо. Ой ба́бо, ба́біє. Н’і́де то́бі, ба́бієчко, со́нце ни за́гріє* [Грицак, 2017, с. 81]); *ба́ба* ‘жінка, яка прожила багато років’ (бойк.) [Матіїв, 2013, с. 19]; *ба́б’ка* ‘старенька жінка’ (поділ.) [Оскірко, 2018, с. 252]; *ба́ба, ба́бка* ‘жінка, яка досягла старості’ (поділ.) [Березовська, 2022, с. 14–15]; *ба́ба* ‘стара віком жінка’ (гуцул.) (*То́ни мо́лодіц’а / а́й’ас ба́ба цис’і́ клу́нки ли́шила / у́на з Ми́жибрі́т* [Голянич, 2018, т. 1, с. 42]); *ба́ба* ‘старша жінка’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 39]; *ба́ба* ‘будь-яка стара жінка’ (західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 6].

Усталене у свідомості діалектоносіїв зіставлення “баба – стара жінка” продовжило свій розвиток у фразеосполуках, що репрезентують категорію часу через увиразнення віддаленості між теперішнім і минулим: *за ба́би Терки* ‘дуже давно’ (лемк.) [Вархол, & Івченко, 1990, с. 18]; *тоді́ то́ було́, як ба́ба бу́ла дівко́ю* (поділ.) [Коваленко, 2019, с. 27; Номис, 1993, с. 316]; *зга́дала ба́ба йа́к бу́ла д’і́уко́й’у* ‘пригадати щось дуже давнє’ (поділ.) [Коваленко, 2019, с. 28]. Схожу асоціативну модель відображає фразеологізм *не бу́де ба́ба дівко́ю* [Коваленко, 2019, с. 27; Номис, 1993, с. 268], який через протиставлення двох вікових статусів жінки (баби й дівки), об’єктивує ідею незворотності часу та вікових змін.

¹ За фізіологічним аспектом, а він був головним, жінку вважали бабою після втрати здатності народжувати дітей: “*Як кончила праться – баба*” [Талько-Грынцевич, 1889, с. 18–19; Ігнатенко, 2016, с. 181], однак на старіння жінки також вказував вік, наявність внуків [Кісь, 2008, с. 186].

Цікаво, що вікова ознака, характерна для жіночого образу, у низці діалектних номінацій екстраполюється також на світ свійських тварин, з якими людина традиційно перебуває в постійному контакті. Виявлене семантичне перенесення ґрунтується на метафоричному переосмисленні ознак старості, типових для людини: сповільненості рухів, втрати фізичної сили, зниження репродуктивної функції (*баба* перен. ‘стара корова’ (бойк.) [Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37], ‘стара вівця, коза чи корова’ (гуцул.) [Гавука, 2017, с. 40]; *ба́бка, ба́бище́ра* ‘стара корова’ (закарп.) (*Н’а, н’а, Первушко. Пой с’удкы́, ба́бко, пой; Ма́йу йен:у́ коро́ву, та й то така́ ба́бище́ра* [Грицак, 2017, с. 81, 87]). Проте осмислення жінки пострепродуктивного періоду в народній картині світу не обмежене лише цією характеристикою. Мовомислення діалектоносіїв відображає комплексне сприйняття вікових змін, що охоплює як соматичні ознаки, пов’язані з тілесними трансформаціями, так й ознаки вікової ідентичності, що виявляються у способах одягання, манерах рухів. У діалектному континуумі перша характеристика слугувала мотиваційною базою для одно- та багатокомпонентних утворень зі значеннями:

- ‘подібний на вигляд до баби’: *ба́бл’оватый* (закарп.) (*Ма́р’іка шче не” ста́ра жо́на, а вже ба́бл’овата* [Сабадош, 2008, с. 18]);

- ‘морщитися (про обличчя і руки)’: *ба́бчитисі* (наддністр.) [Шило, 2008, с. 43]; ‘старіти, покриватися зморшками; мало приділяти уваги своєму зовнішньому вигляду’ *ба́біти* (гуцул.) (*Ни хо́ч’у ба́б’іти / тре́ба тро́хи молоді́тисе* [Голянич, 2018, т. 1, с. 43]); *ба́битиса* ‘старіти’, *ба́бкува́тий* ‘старкуватий, зморщений’ (закарп.) (*Жоно, жоно, ичи лем тридц’ат’ ро́ку майеш, а вже почалас’ ба́біміс’а; Тот чоловік має тако́йе ба́бковато́йе лице* [Грицак, 2017, с. 80, 83]). Соматичні маркери старіння, насамперед зморшкуватість, в’ялість, порушення чіткості форм, є однією з ключових мотиваційних ознак для низки мікономнів, засвідчених у діалектному мовленні: *ба́бка*

‘гриб підберезник’¹ (наддністр., середньонад., західнопол.) [Верхратский, 1912, с. 251] (*То ба́бка, а ме́н’і зда́лос’і, шо гри́б* [Шило, 2008, с. 41]; *п’ишла в л’іс / думала п’ісл’а дошчу може масл’уки будуть / ни́ма / т’іки штук с’ім ба́бок знайшла та й усе* [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 23]; *Вз’ала па́ру ба́бок і сирійжо́к трóх’і* [Аркушин, 2016, с. 7]; *ба́бині ву́шка ‘сорт грибів’* (наддністр.) (*Ба́бин’і ву́шка – ма́лен’к’і за́к’ручен’і* [Шило, 2008, с. 40]); *ба́бині па́льці ‘гриб рогатик жовтий, Ramaria flava’* (гуцул.) [Астаф’єва, & Воронич, 2014, с. 42]. Подібний процес спостерігаємо й у сфері фруктонімії: *ба́ба* як місцева назва сорту м’яких солодких груш, поширена в буковинському ареалі [Гуйванюк, 2005, с. 20], імовірно, мотивована асоціативним зв’язком м’якої, злегка в’ялуватої консистенції плоду з тілесними характеристиками жінки старшого віку;

- ‘великий’. Виокремлення цієї ознаки в межах простору, пов’язаного з віковою характеристикою жіночого образу зумовлене тим, що в народній картині світу сприйняття жінки похилого віку нерідко пов’язують з ознакою повноти. Накладаючись на етимологічно зумовлену семантику розбухання, округлості в низці назв із праслов’янською основою **-bab-*, це значення стало основою для семантики вторинних номінацій об’єктів різних тематичних груп: *ба́ба* ‘сорт великих зимових груш’, ‘сорт великої білої квасолі’, ‘снігова баба’ (наддністр.), ‘квасолина крупнозернистої квасолі’ (гуцул.), ‘вид груш’ (поділ.) [Гороф’янюк, 2021, с. 29]; *бабі́* ‘крупноплідна квасоля’ (гуцул.) [Астаф’єва, & Воронич, 2014, с. 42]; *ба́ба* ‘сорт великих груш-гнилиць’ (гуцул.) [Гавука, 2017, с. 40]; *баб’і́на* ‘велика котушка з намотаними дротом, нитками тощо’ (гуцул.) [Астаф’єва, Воронич, 2014, с. 44]; *ба́ба снігова́* ‘снігова скульптура, створювана взимку’ (поділ.) [Березовська, 2022, с. 15]; *баба́тий* ‘великий’ (поділ.) [Гороф’янюк, 2021, с. 29] тощо.

¹ Походження мікономенів із компонентом *ба́бка* автори ЕСУМ пов’язують із дієсловами *бабчитися* ‘морщитися, м’якнути’, рос. *обабиться* ‘розпаритися, обм’якнути’, таким чином підкреслюючи зв’язок номінацій із характерною для певних грибів ознакою – м’якістю, в’ялістю, здатністю змінювати форму [Мельничук, 1982, т. 1, с. 105; Шило, 1965].

В окремих випадках реалізація цього значення має опосередкований характер і виявляється через уявлення про об'ємність, щільність, сукупність (напр., *бабочка* 'в'язка з 5–10 снопів льону' (бойк.) [Матіїв, 2013, с. 20]; *ба́бка* 'в'язка з 5–10 сніпків льону чи конопель', 'кладка з 10 снопів' (західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 7]; *ба́ба* 'збиті докупи два покоси трави' (поділ.) [Гороф'янюк, 2021, с. 29], а також через інтенсивність прояву (пор., *ба́биц'я* 'захворювання, яке супроводжується різними болями у животі, поносом і відрижкою' (гуцул., закарп.) [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 43].

Ознака 'великий' вербалізована й у назвах страв, де актуалізується через уявлення про об'єм, пишність або значний розмір виробу: *ба́ба* 'вид здобного хліба' (буков.) [Гуйванюк, 2005, с. 20], 'солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, який випікають до Великодня' (наддністр.), (гуцул.) [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 42]; *ба́бка* 'здобна булка' (наддністр.-бойк.), 'запіканка з сиру', 'тістечко' (західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 7], 'страва з локшини, рису, сиру і т. ін.' (поділ.) [Оскірко, 2018, с. 192], 'страва, запечена з локшини і яєць' (поділ.) [Березовська, 2022, с. 15], 'паска' (поділ.) [Гороф'янюк, 2021, с. 30; Оскірко, 2018, с. 252], 'попередньо відварена, а потім запечена з додаванням великої кількості яєць лапша' (поділ.) [Оскірко, 2018, с. 107], 'здобна запечена солодка страва, приготовлена із сиру, звареної на молоці манної каші чи вермішелі та збитих із цукром і приправами яєць', 'здобний дріжджовий хліб, який випікають на Великдень'¹ (середньонад.) [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 22-23], 'пюре з потовченої картоплі' (середньонад.) [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 23] (*Баби* - то збанко¹вит'і г¹рушк'е; Зва¹рила боршч з ¹бабов [Шило, 2008, с. 39-40]; *А йа наўколо оги¹р'к'іў насади¹ла баби¹* [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 42]; *Ба́биц'я* *клогітліві*,

¹ Припускаємо, що лексема *бабка* в значенні 'великодній хліб' зберігає рудименти дохристиянських вірувань. Додавання до бабки яєць (за спостереженнями В. Гнатюка, навіть більшої кількості, ніж до паски [Гнатюк, 1899]) можна інтерпретувати як відгомін культу шанування сонця – джерела життя, плодучості, відродження, що посилювало сакральне значення обрядового хліба в контексті весняного ритуального оновлення.

ба́биц'і троскітлі́ві! [Грицак, 2017, с. 80]; *Сно́пі скла́дали в нас в ба́бки* – с'ім ста́вили, а тро́ма накрива́ли [Аркушин, 2016, с. 7]; з с'н'ігу л'іпили *сн'іго'ву ба́бу* / на 'м'іс'ц'і о'че́й ста́вили 'вугл'а / зам'іс'ц'і 'носа 'моркву / на 'го́лову ста́вили пири'вернуте в'ідро [Березовська, 2022, с. 15]; *У цьому році тяжко ба́бата морква* [Гороф'янюк, 2021, с. 29]; *'К'іл'ко ба́б'ів напек'листе?* [Шило, 2008, с. 40]; *Нині́ка на сніда́ні бу́де ба́бка з моло́ком* [Гнатишак та ін., 2017, с. 18]). Спорадично семантика розміру, актуалізована в назві страви, проєктується на функціонально пов'язаний з нею об'єкт – кухонний посуд, у якому готують страву: *ба́бушник* ‘керамічна посудина циліндричної форми для сходження сформованого виробу з тіста, переважно книшів’ (середньонад.) (*ба́бушник це та'ка че"ре"п'яна 'миска / к'лали книш в 'нейі / шоб с'ходив / йо'го вий'мали і на ло'паду пе"ре"ве"р'тали / са'дили в п'іч*) [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 23].

Семантична конкретизація ознаки ‘великий’ реалізується в значенні ‘округлість, непропорційно великий розмір’, що також корелює із семантикою ‘розбухання’, ‘кулястості’ в похідних одиницях із праслов'янською основою **-bab-*. Яскраво ця ознака актуалізована в назвах знарядь праці, що характеризуються масивністю, округлістю форми: *ба́бка* ‘ковадло для клепання коси’ (наддністр.-бойк.), (бойк.) [Матіїв, 2013, с. 20], (гуцул.) [Гавука, 2017, с. 40], (поділ.) [Березовська, 2022, с. 15; Гороф'янюк, 2021, с. 30; Оскірко, 2018, с. 252], (слобож.) [Сердега, 2012, с. 120]; *ба́бка, ба́пка* ‘брусок (для клепання коси)’ (бойк.) [Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37]; *ба́ба* ‘дерев'яний молот, довбня’, ‘ковадло, наковальня’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 39] (*Пішов-єм косити тай забув ба́бку* [Гнатишак та ін., 2017, с. 18]; *'Ба́бка – це та'к'и'ї ка'валок за'л'іза, ўкру'ч'е'ни'ї у 'баб'ч'ер'* [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 44]; *Мойа́ мн'а́ка ба́пка – гет' вішчербилас* [Аркушин, 2016, с. 7]). Додамо, що з номінацією *ба́бка* в значенні ‘брусок для клепання коси’ семантично й функціонально співвідносні похідні одиниці на позначення дерев'яної підставки, призначеної для фіксації бабки (*ба́бник* (поділ.) [Гороф'янюк, 2021, с. 30], *бабч'ек* (бойк.)

[Онишкевич, 1984, т. 1, с. 38]; *бабкарь* (закарп.) *Отó банкáрь*, *шо бáнку забивати до н'óго* [Грицак, 2017, с. 82]).

Показовим у контексті асоціативного зв'язку є також переосмислення апелятива *баба* для номінації представників іхтіофауни. Так, В. Коломієць зауважила, що назва риби *бабка* (*бабець*) пов'язана з іменником *баба* й мотивована схожістю великої голови риби зі старими жінками, “які в минулому мали звичай пов'язувати голови великими хустками” [Коломієць, 1983, с. 18]. Такі номінації функціонують у різних говірках: *бáбка* ‘вид риби, бичок’ (буков.) [Гуйванюк, 2005, с. 20], ‘бичок-гонєць (*Babka gymnotrachelus*)’ (наддністр.-бойк.) [Гнатишак та ін., 2017, с. 18], ‘пуголовок’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 41]; *бáба* ‘бичок’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 40], ‘головень’ (бойк.) [Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37], ‘риба бабець-головач’ (гуцул.) [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 42]; *бабиць* ‘головень’ (бойк.) [Матіїв, 2013, с. 19; Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37]; *головáтий*, як *бабéц* ‘велико-головий, головатий’ (гуцул.) [Хобзей та ін., 2013, с. 27].

Інша мотиваційна лінія, виявлена в діалектних номінаціях на позначення страшної потвори (*бáба-балá* ‘страховисько’, *бáба жил'ізна*, *бабу́ша* ‘страховисько, яким лякають дітей’ (західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 6–7]; *бáба залізна* ‘вислів про щось страшне, яким лякають дітей’ (поділ.) (*Не йди до керниці, там бáба залізна* [Гороф'янюк, 2021, с. 29]), свідчить про тенденцію до міфологізації номінацій із компонентом *баба* в діалектній картині світу. У межах цієї лінії відбувається семантичне зрушення від нейтрально-описових характеристик жінки похилого віку до її трансформації в образ потойбічного, маргінального, страхітливого персонажа, наділеного надприродними властивостями. При цьому зазнають переосмислення зовнішні ознаки старості (зморшкуватість, викривленість постави, виснаженість тіла, скрипучість голосу), які з фізіологічних характеристик перетворюються на ознаки демонічного / потойбічного втілення. Типологічно подібні одиниці трапляються в різних слов'янських мовах: укр., біл. *Баба Яга*, болг. *Баба Яга*, *Баба Шарка*, рос. *Бабка Мара*, серб., хорв., босн., макед. *Баба Рога* (*Баба Руга*),

укр., рос. *бабай*¹, *бабайка* (докладніше про персонажів, якими лякали дітей див. у [Войтович, 2002, с. 19–22],) що підтверджує зв'язок цих образів зі спільним слов'янським міфологічним архетипом, у межах якого *баба* постає антиподом життєдайної сили: старою, відлюдною, страхітливою істотою, здатною зашкодити чи спричинити нещастя. Така трансформація, імовірно, пов'язана з амбівалентним статусом старшої жінки в традиційному світогляді, зумовленим її проміжним становищем у системі соціальних та символічних координат².

Цікаво, що в дитячому мовленні згаданий фольклоризований образ набуває переосмислення: замість сакралізації образу відбувається процес його десакралізації, профанації, про що свідчать дражнилкові номінації *ба́ба-жа́ба*, *бабу́л'а-горбу́л'а*, *ба́ба-шкра́ба* знев. 'слова, які використовують внуки, дражнячись із бабою' (західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 6]. Виявлений семантичний розвиток експлікує культурно-світоглядні механізми: з одного боку, збереження архетипних уявлень про "інше" як маргінальне та загрозливе, з іншого, – нівелювання цього образу через іронію та гру, унаслідок чого символ загрози трансформується в об'єкт жартівливого висміювання, таким чином засвідчуючи ситуативне розмивання меж сакральної вертикалі (ієрархічної моделі ціннісного поділу світу на сакральне і профанне) у мовній картині світу дітей.

Сприйняття баби на основі типового для жінки похилого віку способу одягання та поведінки об'єктивоване в значеннях, що пов'язане з ідеєю:

– зовнішньої впізнаваності, яка виявляється в семантиці одного та двокомпонентних найменувань: *ба́битис'а* 'ставати подібною

¹ Імовірно, походить від тюркських мов: пор. тур. *baba* 'предок, прадід, батько', крим.-тат. *баба* 'батько', тат. *баба* 'дід', що є утвореннями, аналогічними до іє. *baba* 'стара жінка' [Мельничук, 1982, т. 1, с. 103].

² Лімінальність образу баби в народній картині світу охоплює фізіологічний вимір (баба – жінка, яка втратила здатність народжувати дітей і, відповідно, вийшла за межі ролі матері, проте, приймаючи пологи в жінок водночас зберігає статус носія життєвого первня) (про роль родопомічниці див. далі), а також стосується онтологічного аспекту, оскільки наближення часу відходу в засвіти наділяє таку жінку рисами посередника між життям і смертю, земним і потойбічним.

до баби (про ще не стару віком жінку)’ (закарп.); *бабінцки* ‘властивий старшій жінці; такий, що носять старі баби (про одяг)’ (гуцул.); *бабї̇нцк-иї̇* ‘властивий старій бабі’ (гуцул.); *бабс’ки* ‘немолодіжний, немодний’: (середньонад.); *баб̇’ки* ‘спосіб зав’язування хустки кінцями на потилиці’, ‘спосіб зав’язування хустки кінцями ззаду на шії’ (поділ.) [Березовська, 2010, с. 14]; *заўйазáтис’а по_баб̇’с’кому, ~ по_баб̇’с’ки* ‘зав’язати хустку кінцями спереду, закривши лоб’ (поділ.) [Березовська, 2010, с. 80] (*Ма’р’іко, иче ти с’а рано бабити* [Сабадош, 2008, с. 18]; *Скин’ цисé / абéс такú бабї̇нцку фúстку ни ўберáла / де ти тотó ўз’éла?* [Голянич, 2018, т. 1, с. 42]; *Ц’а бл’уска тоб̇’і нї̇’ па’суйа, ўна йкас баб̇’и̇ница* [Астаф’єва, Воронич, 2014, с. 43]; *куди во’на о’то те п’лат’а нат’аг’ла / йа’кес’ бабс’ке / довге / бах’мате / хоч би з’боку г’л’анула на себе / ше ж моло’да / а та’ке носит’* [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 23]);

- зниження фізичної активності, переважання стану спокою, представленої фразеосполукою: *бабці иштұрхати* ‘дрімати сидячи’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 43];

- уповільнення сенсорного сприйняття та просторової орієнтації, об’єктивованої в назвах ігор *баба кұц’а, сліпá баба* ‘жмурки, гра, під час якої один із учасників із зав’язаними очима ловить або відшукує інших’ (середньонад., закарп.) [Грицак, 2017, с. 78] (*гу’л’али в баби кұц’і / ки’ц’а / к’ремушки / ку’бекала / на’ходили в шо гу’л’ат’* [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 22]), що маніфестують уявлення про обмежену здатність орієнтуватися в просторі, часткову безпорадність, втрату контролю над тілом – характеристики, переважно притаманні жінці похилого віку;

- осілості, затишку, захищеного простору, як у значенні *баба* ‘місце на печі, де гріються’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 39]; *бабка* ‘місце на печі, де сушать речі’ (закарп.) (*Над̇’м ипóром пич – то йе баб̇’ка* [Грицак, 2017, с. 82]). Пич – місце, де господиня проводила основну частину свого життя. Для жінок старшого віку вона часто слугувала місцем відпочинку та полегшення болю в тілі. Про той факт, що місце баби в народному мовомисленні тісно пов’язане з пиччю, свідчить уривок казки,

записаної П. Чубинським: *“Вона облыла ёго водою, – він оживъ и пішовъ зъ сестрою у хату до сонця. Дывытсья... за столомъ сыдыть сонце, а на печі сонцева маты, така губата...”* [Чубинский, 1872, т. 1, с. 5].

Актуалізація зовнішніх ознак у номінаціях зі словом *баба* свідчить не лише про культурне осмислення рис жінки похилого віку, а й про закріплення в мовній свідомості діалектоносіїв відповідних стереотипів і моделей поведінки, що слугують основою для формування емоційно-оцінних суджень. Оцінювання є одним із ключових аспектів розумової діяльності людини, оскільки лежить в основі процесів пізнання та інтерпретації дійсності в межах аксіологічної опозиції *добре – погано*. З огляду на це, саме в діалектному мовленні сконденсовано значний арсенал засобів оцінного вираження, що зумовлено, на відміну від літературного, більшою можливістю прояву емоцій носіями діалекту, таким чином відтворюючи їхні ціннісно-емоційні орієнтири [Леснова, 2013]. Як слушно зазначає Н. Руснак: *“діалекти – це той складник національної мови, у якому в первісному вигляді збереглися ментальність українців, аксіологічні виміри дійсності, духовні скарби й набутки, отримані від попередніх поколінь”* [Руснак, 2009, с. 3].

Смислові аспекти емоційно-оцінної ознаки охоплюють широкий спектр ментальних репрезентацій, що стосуються:

- лагідного ставлення та емоційної близькості з об'єктом номінації. Таке оцінювання формує семантичну структуру гіпокористичних утворень: *ба́бка*, зменш. до *баба* ‘стара жінка’, *ба́бця*, зменш. *баба*, ‘жінка стосовно своїх онуків’ (середньонад., поділ.), *ба́бен’ка*, *бабу́рка*, *бабу́рочка*, *бабздирька* пестл. ‘стара жінка’ (закарп.), *баби́на*, співчутл.-лагідно, співчутл.-ніжно ‘мати батька чи матері’ (гуцул.), *ба́бойка*, *ба́бочка*, *бабу́л’ка*, *ба́бушка* пестл. ‘бабуся’ (західнопол.) (ну *ни’се хриш’ченийий / і о’собин:о йак д’івчинка / тре шоб н’іс хриш’ченийий / шоб вона ни нагул’ала ди’тинку / це та’кий об’р’ад / в’нос’т’ йо’го в хату / і од:а’йут’ жи ц’ій ба́бця’і / ко’тора да’вала з ко’жуха / йак’шо да’вала ма’ти з бат’ком / то од:а’йут’ бат’ков’і й ма’те’р’і / а йак’шо да’вала ба́бця’а / то од:а’йут’ ба́бця’і* [Мартінова, &

Щербина, 2020, с. 22–23]; *Іде дорогов, там такы кр'ачкы былі, а там така старá ба́бен'ка сідит* [Грицак, 2017, с. 77]; *бабу́ня, ба́бочка, бабу́лечка, бабу́лька, бабу́нечка, бабу́не, бабуніу́не, бабунця, бабу́нька, ба́бця* пестл. ‘баба’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 42]; *А|ді", ба|би|е|на ш|ї|е |фаїно три|майа си|ї, їс'о |коло |хати| са|ма |роби|т* [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 43]; *Ма́ти и чолов'їк, д'їти, вс'ї вну́к'ї – ба́бушка* Л'ус'а [називають] [Аркушин, 2016, с. 7]);

- принизливого ставлення до жінки похилого віку, реалізованого через семантику аугментативних похідних: *бабйе́ка* знев. ‘стара жінка’, *бабзнó*, *бабийа́*, *бабу́ха*, *баб'їца*, *бабо́ха*, *бабо́шиц'а* згруб. ‘баба’ (західнопол.), *бабе́ра* згруб. ‘баба’ (поділ.), *баби|штє́йка*, *бабо́нца* знев. ‘стара баба’ (гуцул.), *бабздýр'а*, *бабіи́чка*, *бабе́ха* вульг. ‘баба’, *ба́биско* (*ба́біско*), *ба́бище* (*бабиш'а*, *ба́бішче*, *бабіи́шче*), *бабігінда*, *баба́са*, *бабе́ца*, *бабе́ра*, *бабе́ша*, *бабе́шица*, *бабе́шиско*, *бабе́га*, *бабені́ха*, *бабздýра* (*бабздýра*), *ба́біте*, *бабздири́ще*, *бабіи́кє́ра* (*бабіи́шє́ра*), *бабіи́шє́рка*, *бабіи́шє́риско*, *ба́бша* (*ба́пша*, *бо́бч'ш'а*), *ба́биця* (*ба́биц'и*), *ба́болище* згруб., знев. ‘стара жінка’ (закарп.) (*Тє́йе бабзнó* знов с'удá сýне [Аркушин, 2016, с. 6–7]; *Ої, шош ме́не та баби|штє́йка наїїла си|ї, покі́ї ми|е |разом з_неу́ |жи|є|ли* [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 44]; *Прийш|ло ба|би|и|ще* [Шило, 2008, с. 41]; *Но вто вдна не" |добра ба|бе|ха* [Сабадош, 2008, с. 18]; *Бу́ла страи́на та л'а́чна бабігінда* [Грицак, 2017, с. 77]);

- іронічно-критичного оцінювання конфліктної та надмірно емоційної поведінки жінки старшого віку, об'єктивованої в назві жіночого міфічного персонажа, афористичному вислові, метафоричній номінації, компаративних фразеологічних одиницях, які, на думку К. Мізіна, “несуть заряд оцінки, емотивності, експресії або найвищої / найнижчої інтенсивності еталонізованої ознаки” [Мізін, 2009, с. 67]: *ба́ба-я́га* ‘зла, сварлива старша жінка’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 40]; *ба́бська оборо́на* ‘язик’ (гуцул.) [Хобзей та ін., 2013, с. 29]; *ни поможе ба́бі й кадило, ек бабу сказа́ло* ‘про нерозумну, невиправдану впертість, затятість’ (*Ну, то ўже та|к'е|а, са|рак'ї: ні" по|може ба|б'ї ї кади|є|ло, йї|є|к ба|бу ска|зи|є|ло* (гуцул.) [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 41]);

лепотива як стара баба ‘дуже балакуча’ (лемк.) [Вархол, & Івченко, 1990, с. 18]; *тарáхкати йак старá ба́ба* ‘про людину, яка любить сваритися, робити всім зауваження’ (поділ.) [Коваленко, 2019, с. 28]; *ба́ба базáрна* ‘криклива, сварлива, груба людина’ (поділ.) [Березовська, 2022, с. 14–15];

- осмислення гіпертрофованого піклування, метушливості: *носи́ця, як баба з ступою* ‘приділяти велику або більшу, ніж треба, увагу тому, хто (що) її не вартий (вартє), не заслуговує’ (поділ.) [Коваленко, 2019, с. 27; Номис, 1993, с. 147]; *носи́тися, як ба́ба з тї́жбoром, носити си (із кимось / чимось), єк баба з шти́мплем* ‘хвалитися, вихвалитися (кимось / чимось); виявляти і демонструвати надмірну турботу, любов (до когось)’ (*Йої, Ма|р'і́ка то|то 'кок'і, у|п'істу́йа та ц'і|лу́йа. Ку|да йіде, 'кок'і бе|ре у|с:о'|боу. 'Носи́т с"и' з ни́м, йі́к баба з шти́мплем; Дми́трі́ха з свої́м си́ном но́ситі́, як ба́ба з тї́жбoром* (гуцул.) [Астаф'єва, & Воронич, 2014, с. 41; Хобзей та ін., 2013, с. 25]);

- глузливо-згрубілої інтерпретації зовнішніх характеристик жінки, що відхиляються від усталеного еталону жіночої краси в традиційному суспільстві. Серед засобів ословлення, що доводять про соціальне дистанціювання від нетипових проявів жіночої тілесності, домінують іронічно-насмішкуваті та аугментативні номінації, які функціонують як механізми маркування та регуляції соціальних норм краси й поведінки: *баба як комин* ‘дуже товста жінка’ (лемк.) [Вархол, & Івченко, 1990, с. 18]; *бабі́ско* згруб. ‘огрядна жінка’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 41]; *бабе́ра* згруб. ‘товста жінка’ (середньонад.); *баба-грім, бабета, баба-руська, бабиско, бабище, бабіна, теньга бабіна* знев. ‘опасиста, огрядна жінка’ (наддністр.-бойк.); *ба́ба-грім, грім-ба́ба* ірон. ‘дебела сильна жінка’ [Шило, 2008, с. 40]; *бабе́га, бабе́ла, бабе́ра, бабе́рна, бабе́ца* згруб. ‘товста жінка’ (західнопол.); *бабаздрéн'ка* знев. ‘стара страшна баба’ (західнопол.); *ба́ба-корола́ба* жарт. ‘дуже стара, худа баба’, *ба́боля* ‘товста висока баба’, *бабу́ра* знев. ‘стара огрядна баба’ (закарп.) (*Так погано було їхати, ше зайшла йкас бабета з тлумаками, і ми всю дорогу сі тиснули, бо не було місці* [Гнатишак та ін., 2017, с. 17]; *Тота ціла Гелька, то така бабиско з писком невипареним, аби ї шляк*

трафив [Гнатишак та ін., 2017, с. 17]; *така'го ба'бера вже стала* (середньонад.); *Ти вже ни жу́нка, а бабазорéн'ка* – не гонору́ї. В ц'уї ху́сци ти йак та́йа бабаздрéн'ка [Аркушин, 2016, с. 6]; *Іде до нас ба́ба-королаба* [Грицак, 2017, с. 77]; *Забра́ла собі ба́бол'а грóші та с'и смі́йе* [Грицак, 2017, с. 84]).

Нерідко слабкість, повільність у старшому віці набувають негативного осмислення й постають як маркери вікової маргіналізації. Це засвідчують діалектизми *бабай*, *бабайка* знев. ‘неповоротка, ледача людина; нероба’ (бойк.) [Матіїв, 2013, с. 19], *бабатіло* ‘неповоротка людина’ (закарп.) [Грицак, 2017, с. 79], що об’єктивують несхвалення зниженої життєвої активності як ознаки непридатності до повноцінної участі в соціально-побутовому житті.

У народному мовомисленні образ баби освоєно також через соціальні функції, які вона виконувала. Однією з провідних сфер, у межах якої актуалізується соціально-побутовий статус жінки поважного віку, – господарська діяльність, що охоплює спектр функцій, пов’язаних з організацією добробуту родини. “Працездатні жінки похилого віку, – як зазначає О. Кісь, – виконували звичайний для усіх жінок обсяг робіт”, проте дослідниця звертає увагу на поступове звуження сфери їхньої активної участі у фізично вимогливих видах праці та зосередженні їхніх зусиль на виконанні домашніх обов’язків, що виявлялося насамперед у турботі про внуків та виконанні хатніх справ [Кісь, 2008, с. 187]. Тісний зв’язок баби з онуками, її роль як “активного агента в соціалізації дітей” [Кісь, 2008, с. 188] демонструє семантика діалектних одиниць *ба́бити* ‘нянчити дітей’ (*Ос'ого лы́нгар'а йа ба́била, а тині́р'н'а ни зна́йе*), *бабин* ‘пещена дитина чи тварина’ (*Сис' ба́бин хлопчик, бо дуже го ба́ба л'убит', а він йійі́*) (закарп.) [Грицак, 2017, с. 80].

Ідея активної комунікативної та емоційної взаємодії баби з членами родини, зокрема з дітьми, у говірках закарпатського ареалу стала семантичним мотиватором для дієслів: *бабі́кнути* ‘покликати бабу’, *бабі́кати*, *ба́бкати* ‘часто кликати бабу’ (*Йак и́че раз бабі́кнеш, то т'а ві́жену вон; Він за́чав кликати ба́бу: “Бабо, бабо!”*. А я кажу: “Не ба́бикай, бо принесу прут”

Діти́на все кличе: “Бабо, бабо”. А баба с’а сердит та каже: “Ни ба́бкай тул’ко” [Грицак, 2017, с. 80, 82]).

У сім’ї турботливе ставлення жінки похилого віку поширюється не лише на членів родини, а загалом на все, що потребує догляду, як свідчать номінації: *ба́бина* ‘пестливе звертання жінок до худоби’, *ба́бити* ‘доглядати за чим-небудь’ (*Кожда жонá, ци стара, ци молода, коли кличе худобину та каже: “На, ба́бин(а), на!”; Стра́шно ѓйга за косі́ц’ами ба́бити* (закарп.) [Грицак, 2017, с. 80]).

Образ баби в традиційній культурі корелює також із соціально-правовим аспектом. Соціально-правовий статус жінки поважного віку реалізовано в народному мовленні через лексичні засоби, що вербалізують поняття майнової та спадкової власності, отриманої від баби, у такий спосіб увиразнюючи її посередницьку функцію в міжпоколінному діалозі та правонаступництві (*бабі́зна, бабі́знина, бабі́знинка* зменш. ‘майно, успадковане від баби’ (закарп., бойк., гуцул.). *Ми кладемо хижу на бабі́зні; Мені ци бабі́знина з рук не ву́пала, та за́то ма́ву дуплованкі* [Гавука, 2017, с. 40; Грицак, 2017, с. 79; Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37]).

Цікаво, що лексичні факти, засвідчені в діалектному обширі, демонструють поступове розширення семантичного обсягу слова *баба* від значення ‘жінка похилого віку’ до номінації на позначення жінки, особи жіночої статі, незалежно від віку. Такий семантичний зсув значною мірою детермінований віковими уявленнями в традиційній культурі, згідно з якими вік 40 років неформально свідчив про настання старості, оскільки з огляду на ранній шлюбний вік (приблизно 15–16 років), жінка в 40 років могла вже мати онуків, що, відповідно, уможливлювало її перехід у статус баби [Ігнатенко, 2016]. Також осмислення усталених соціальних ролей жінки, пов’язаних із веденням господарства, вихованням дітей, передачею досвіду, участю в обрядах родинного циклу та календарній обрядовості, дозволяє зробити припущення, що виконання цих функцій вплинуло на охоплення ширшого класу референтів лексемою *баба*: осіб жіночої статі будь-якого віку, залучених до виконання відпо-

відних побутово-сімейних функцій. Яскравими прикладами можуть слугувати одно- та двокомпонентні одиниці з коренем *-баб-*: *баба* ‘жінка’, *баб’є* ‘жінки, жіноцтво’, *бабський* ‘жіночий’ (наддністр.-бойк.), *бабня* збірн. ‘баби’ [Онишкевич, 1984, т. 1, с. 38], *баба* ‘дружина (у сполученні з присвійним займенником)’, ‘особа жіночої статі, жінка’, *бабнота* перев. знев. збірн. ‘особа жіночої статі; жінка’ (бойк.) [Матіїв, 2013, с. 19–20], *бабуца* згруб. ‘жінка’ (буков.) [Гуйванюк, 2005, с. 21], *бабіна*, *бабінка* (пестл.) ‘жінка’ (закарп.), *бабський* ‘жіночий’ (гуцул., закарп., середньонад.), *бабнічі* знев., збірн. ‘бабнота’, *баба* ‘жінка взагалі, особа жіночої статі’, згруб. ‘жінка’ [Астаф’єва, & Воронич, 2014, с. 42], *баб_ка* ‘про дружину (немолоду)’ (гуцул.), *баба* ‘дружина’, знев. ‘дівчина’, *бабі_на* ‘жінка’ (західнопол.) (*Наді – сильна баба, що вітримала таке вісіле. Вна перед тим три ночі не спала; Дивісі, єє то баб’є. – Ідіт сідайте. Баб’є?! Ви йкіс немудрі, вам горівку не можна пити* [Гнатишак та ін., 2017, с. 17–18]; *Ой діна, каже, діна, де мойа бабіна* [Грицак, 2017, с. 81]; *Капц’і йє ні лиш плетєні, але і у с:укна, шиєк’і. Але ц’і, шо у с:укна, йє баб_ск і ти’ї муш’єнц і* [Астаф’єва, & Воронич, 2014, с. 45]; *Тотó пус’т’і баб_с’кі прибаги* [Грицак, 2017, с. 86]; *пал’та / п_іджа_ки / кост’у_ми / с_вити це на сел_ах бул_и / ко_жух мужс_кий / це з коротким ком_іром був // баб_ський був це аж на пл_еч_і розкла_дал_ис_а / і ко_ли в_іте_р_мороз / хол_одно / так п_ідн_і_мавс_а той же ж той / об_йазувавс_а* [Мартинова, & Щербина, 2020, с. 23]; *Самé бабніч’і прийшлó / там л’уді їни бу́ло / але такий ре́вах зробіли / шо ну* [Голянич, 2018, т. 1, с. 43]; *Та шо то баба* гон_а пи_дой_ми_ти_ї [Астаф’єва, & Воронич, 2014, с. 41]; *Мої / д_іти плáч_ут / а бабі_ни гон_і: і наговорітисє / ану_ко кажі шош / ўни тебé поўстидáйц_є; Ой гіді_ку м_і_ї старєн_ки_ї, а йа твоя баб_ка* [(Астаф’єва, & Воронич, 2014, с. 44); *А твоя баба* вдóма? *Вона ни бойц_і: а тако́го чолові́ка, йак ти?; К_іровн_ічка хóче нас в трéт_ому поса́дити з баба́ми; Дирéктор прий_їхала... То така кúцен_ка бабі_на бу́ла* [Аркушин, 2016, с. 6]).

Про розширення семантики слова *баба* свідчить також давня назва вересня, зафіксована в діалектному просторі у складених

номінаціях: *бабине лыто*, *ба́бине лі́то* (наддністр., гуцул., західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 6; Верхратский, 1912, с. 251; Гавука, 2017, с. 40; Шило, 2008, с. 40]; *бабске літо*, *бабс'к'е літо*, *бабино літо* (бойк.) [Онишкевич, 1984, т. 1, с. 37–38], що в народному мовленні означають сприятливі, сонячні дні у вересні. Зафіксовані назви водночас тісно корелюють з уявленнями про господарську роль жінки в традиційній культурі, особливо в контексті завершення сільськогосподарського циклу. Ці уявлення конкретизує Я. Головацький, зазначаючи, що вересень називають “бабським літом”, бо саме в цей період *“баби свої роботи порають, коноплі отіпають, полотна добілюють, децю в городах порають і пр.”* [Скуратівський, 1992, с. 118; Головацький, 1860/1991], а у свідченнях К. Сементовського цю назву осмислено й у межах міфологічної моделі світу, що акцентує увагу не лише на соціально-побутовій, а й на сакральній функції жінки як посередника між світом людини й природи: *“Колись то давно, дуже давно, у ці самі дні зробилося було дуже холодно, а овочі з дерев ще не всі були зібрані і неминуче б пропали, – отже баби, зібравшись разом, почали молитися, щоб повернулося тепло, і, по їхній молитві, холод дійсно зник, і овочі були зібрані. От з того часу тиждень після Покрови отримав назву – Бабиного Літа”* [Онацький, 1957, т. 1, кн. 1, с. 63–64].

Ієрархія в межах традиційної культури зумовила соціальну організацію відповідно до гендерних ролей, унаслідок чого жінці відводилося суворо регламентоване місце в публічному та ритуальному просторі. Одним із лексичних маркерів таких уявлень у південно-західному діалектному ареалі є слово *бабинець*, що в народнорелігійній традиції позначало спеціально відведене місце для жінок у храмі (*Ста|р'і ба|би сто|їат у ба|бинци* [Шило, 2008, с. 40]; *До церкви не мож было зайти, та так мусілі у ба|бінц'у чекати циркуніка* [Грицак, 2017, с. 80]¹).

¹ У закарпатських говірках виявлена номінація також позначає місце в церкві біля вхідних дверей [Сабадош, 2008, с. 18], таким чином апелюючи до системи планування канонічного, тридільного православного храму, за якою бабинець розташований у західній частині перед навою, навпроти вівтаря.

Ідеологічне підґрунтя такого розподілу чітко простежуємо в характеристиках православного канону жіночої поведінки, який, за спостереженням О. Кісь, “наголошує на важливості послуху, терпіння, сумирності, мовчання, байдужості до зовнішності, працьовитості, вірності, богобоязливості”, що формувало в жінок соціальну пасивність. Московська ортодоксальна церква, як підкреслює дослідниця, буквально тлумачила Святе Письмо, абсолютизуючи жіночу підлеглість чоловікові, визнаючи можливою рівність людей лише перед Богом. Ці ідеї були перенесені на народну мораль, яка “тлумачить жінку як істоту не зовсім повноцінну в духовно-моральному сенсі, таку, що потребує чоловічої опіки та керівництва”. Саме тому в храмах з’являються особливі ритуали й регламенти поведінки для жінок: “очисний ритуал уведення в храм суто для жінок, правило стояти окремо і позаду чоловіків, вимога покривати голову, дівчаток при хрещенні не заносять за вівтар тощо”, що, як зазначає авторка, досі побутують на окремих українських теренах [Кісь, 2008, с. 86].

Утім, у діалектному мовленні привертають увагу номінації з коренем *-баб-* як оцінні реакції на відхилення від усталених моделей соціального порядку, незалежно від того, з чийого боку воно відбувається. Так, негативно сприймали порушення традиційної ієрархії в родині через надмірну активність, авторитарність жінки й поступливість, пасивність, залежність чоловіка, що знайшло вербальне відображення в лексемі *баб’яр* ‘чоловік, надмірно підпорядкований жінці’ (закарп.): *Вын такый баб’ар – ані до корчмы не зайде, лен при баби дома* [Грицак, 2017, с. 87]. Семантично споріднені з лексемою *баб’яр* є двокомпонентні номінації, що характеризують чоловіка крізь проєкцію фемінного як маркера відхилення від культурно зумовленої норми маскулінності. Наприклад, фразеосполука *ба́бин иванко́* ‘розніжений, безвільний чоловік’, зафіксована в говірці села Росішки, відображає негативне сприйняття чоловіка, позбавленого внутрішньої стійкості та ініціативності, а атрибутивна словосполука *бабінський го́лос* ‘писклявий, високий голос (у мужчини)’ вказує на негативне аксіологічне мар-

кування соматичної девіації, пов'язаної з подібністю голосу чоловіка до жіночого [Хобзей та ін., 2013, с. 28].

У зону критичного оцінювання також потрапляє легковажне ставлення чоловіка до вірності в сімейних стосунках. У цьому контексті цінними є назви чоловіка, який виявляє підвищений інтерес до жінок, бабій: *бабѣць, ба́бич, бабій, ба́бнік, бабоду́р, бабу́н, бабчу́р, бабяр* (закарп.); *бабій, бабнік* (наддністр.-бойк.); *баб'ак, бабяр* (гуцул.) [Гавука, 2017, с. 40]; *бабяр* (лемк.) [Пиртей, 2004, с. 21]; *бабічник, баб'ір, бабнік, бабоду́р* (західнопол.) [Аркушин, 2016, с. 6–7]; *ба́бнік* (поділ.) [Березовська, 2022, с. 15] (*Йа ни зна́ву, на ко́го му́й сын та́кий ба́бійц' удавс'а; Та́кого м ба́бича́ ичѐ н'і́гда не ві́д'ів* [Грицак, 2017, с. 79]; *То та́кий ба́бій, шо ви́шиткі жо́ни с'а го бо́йат'* [Грицак, 2017, с. 81]; *Йа́нко ду́же ве́лікий ба́бник* [Грицак, 2017, с. 83]; *Міга́л' – ве́лікий ба́бу́н* [Грицак, 2017, с. 86]; *Мішо Пу́трукі́у – та́кий ба́пчу́р, што вс'і ві́д н'о́го д'і́вкі т'іка́вут* [Грицак, 2017, с. 87]; *То́й Дми́тер – то та́кий ба́бій, жи за ка́ждов спі́дницьов сі обзира́є* [Гнатишак та ін., 2017, с. 17]; *Ко́ц'о стра́шні́ і ба́бник / то котра́ д'і́ука за не́го пі́де? / Йо / вин н'і ко́ло одної́ до́ўго ни заде́ржиц'е / ме хо́діти / але же́нітисе ни схо́ч'і* [Голянич, 2018, т. 1, с. 43]; *Ге́то ба́бійчи́к, ани́е хл'о́пиц'* [Аркушин, 2016, с. 6]; *Ко́ліс' вун бу́в до́брим ба́бнико́м* [Аркушин, 2016, с. 7]).

Девіантною поведінку чоловіка вважають також у випадках його надмірної зацікавленості жіночими справами, що порушує просторову й соціальну ізоляцію чоловічого й жіночого. Таку оцінку актуалізовано лексемою *баба́с*, згруб. *бабасі́ще* 'чоловік, який любить втручатись у жіночі справи', виявленою в закарпатських говірках: *Бабасі́ – та́кі л'у́де або хло́пц'і, шо лиш л'у́бл'а же жо́нами йармаркува́ти. Коло них с'а кру́т'а* [Грицак, 2017, с. 79]. Водночас об'єктом критичного оцінювання стає й жінка, якщо її поведінка не відповідає очікуваним нормам стриманості, вірності, скромності. У цій парадигмі осмислення особливо показовими є лексичні діалектизми зі зневажливою, осудливою конотацією на позначення коханки, жінки легкої поведінки: *побо́кова ба́ба* вульг. 'коханка', *баба-о́бер* знев. 'розпусна

жінка' (наддністр.-бойк.) (*То є житє: хот я маю жінку, але я маю ше **побокову бабу*** [Гнатишак та ін., 2017, с. 17]).

Семантична багатогранність лексем із коренем *-баб-* проявляється також у ритуально-обрядовій та міфологічній сферах, де вони стосуються ролей, пов'язаних із сакральнo-магічними знаннями, посередництвом між світом людей і потойбіччям. У культурній традиції це детерміновано особливим статусом жінки старшого віку: припинення репродуктивної функції переводило її в статус "чистої", а отже, здатної до контакту з невидимим світом через участь в обрядах, пов'язаних із народженням, смертю, ворожінням [Ігнатенко, 2012].

Одним із найдавніших і найбільш архаїчних образів, репрезентованих номінаціями з компонентом *баба*, є образ знахарки, жінки похилого віку, обізнаної в травах, замовляннях, лікуванні недугів. Цікавими є погляди дослідників на первинність семантики знахарювання й ворожіння аналізованого слова. На думку Н. Хобзей, вона, імовірно, зумовлена уявленнями про те, що лікувати традиційними немедичними засобами переважно могла стара, досвідчена жінка, яка володіла знаннями про лікувальні властивості рослин, уміла розпізнавати хвороби, виконувати ритуальні дії. Ці знання, відповідно до етнографічного матеріалу, або передавали їй інші знахарки, або вона набувала самостійно [Хобзей, 2002, с. 30]. А. Баньковський поділяє думку, що слово *баба* від початку позначало відьму-знахарку, а значення 'стара жінка', від якого пішло й сімейне значення, виникло внаслідок розширення семантики [Bańkowski, 2000; Сятковська, 2015].

Зауважимо, що сакральна функція жінки ґрунтується на глибоких доісторичних віруваннях. Знахідки численних палеолітичних венер у межах ареалу поширення трипільської культури свідчать про існування культу богині-матері та про виняткову роль жінки в магічно-релігійних практиках [Кісь, 2008, с. 83]. Імовірно, саме цей образ спричинив символізацію баби як посередника в ритуальній взаємодії між світом земним і потойбічним.

У діалектному континуумі семантика знахарювання й ворожіння актуалізована в значеннях лексем, що позначають:

- осіб: *ба́ба* 'знахарка, ворожка', *бабиця* 'ворожка' (гуцул.); *бабка* 'знахарка, цілителька' (середньонад.) (*Кс'онц казаў / шо*

треба до цѣр'кви ходіти / а ни до ўс'єких ворожѡк / ус'єких бабѡу витиукувати [Голянич, 2018, т. 1, с. 42]; *ранше йак д'іти зл'акан'і / то шукали бабку / то та виш'ипувала* [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 22]); знев. *ба, бабичка, бабугѣра* ‘знахарка’ (степ.) [Вікторіна, 2006, с. 19, 20]; *баба-шептуха, бабушка* ‘жінка, яка лікує народними засобами’ (степ.) [Вікторіна, 2006, с. 20]; *баба, бабка, бабуня, бабця* ‘жінка, яка лікує народними засобами’, ‘знахарка’ (степ.) [Вікторіна, 2006, с. 19–21]; *бабич, бабич* ‘знахар’¹ (степ.) [Вікторіна, 2006, с. 20];

- рослин²: *бабка* ‘подорожник великий, *Plantago major* L.’ (закарп., гуцул., західнопол.), ‘степова рослина, подорожник ланцетний, *Plantago lanceolata*’ (поділ.); *бабка* ‘подорожник (*Plantago major*)’ (бойк., наддністр.-бойк.) [Гнатишак та ін., 2017, с. 18; Матіїв, 2013, с. 19] (*Коли прикласти баб'ку на бѡл'ак, то вна скѡро вут'агне гнуи* [Грицак, 2017, с. 81]; *Баб'ку прикладі до рани* [Аркушин, 2016, с. 7]; *Приклала бабку до рани / полѣгшало зразу; Бабку добре клати до нариву* [Гороф'янюк, 2021, с. 30]); *бабка* ‘кульбаба’ (наддністр.) [Шило, 2008, с. 41];

- магічно-сакральні уявлення: *бабаніны, бабаніиці* ‘забобони’³ (закарп.) (*То неправда нич, бо то лем бабаніны* [Грицак, 2017, с. 79]);

- обрядово-часовий період, коли жінки, переважно старшого віку, займалися ворожінням: *бабин вѣчѣр* ‘Святевѣчѣр, вѣчѣр перед Водохрещем’, *бабиніиць* ‘вѣчѣр перед Водохрещем’ (закарп.) (*Бабин вѣчѣр перед Відѡричами; На бабиніиць май дівл'ат, ѡбы маржіны сѣт'і бѣлы* [Грицак, 2017, с. 80]).

Однак сакральну роль баби не обмежували функції ворожки чи знахарки. В українській традиції вона мала також виняткове значення в родинно-хрестильній обрядовості як жінка, що супроводжувала прихід нової душі в земний світ. О. Кісь

¹ Цікаво, що “чоловіки не мали жорсткого обмеження у віці при практикуванні народної медицини” [Ігнатенко, 2012, с. 64], натомість для жінок цю заборону скасовували лише з її переходом у “чистий стан” (див. вище).

² Функціонування флорономів із компонентом *баба*, як стверджують автори ЕСУМ, зумовлене їхнім використанням у народній медицині [Мельничук, 1982, т. 1, с. 104–106].

³ Імовірно, унаслідок зближення зі словом *баба* ‘знахарка, чарівниця’ або з коренем іє. *bhā- ‘б'яти, говорити’ [Мельничук, 1982, т. 1, с. 104–106].

слухно зазначає: “Як знавці народних звичаїв та традицій жінки відігравали провідну роль в обрядах родинного циклу” [Кісь, 2008, с. 87]. Цей статус має глибоке історичне коріння: ще за доби трипільської культури бабу вважали жрицею, посередником між світом людей та міфічних божеств, що допомагають породіллям та новонародженим.

Діяльність родопомічниці у сфері, яка відзначалася своєю непередбачуваністю, зумовлювала амбівалентне оцінювання її образу. З етнографічних матеріалів відомо, що повитухи часто володіли магічними знаннями: вони могли не лише приймати пологи, давати перші настанови матері щодо догляду за дитиною, стежити за здоров'ям породіллі в перші дні після пологів, а й віщувати долю дитини, здійснювати очисні ритуали. О. Боряк доходить висновку, що “родопомічниця не була позбавлена рис святості, демонструвала прилученість людини до вищих істот. Подібно до богів, вона була співучасником ключового моменту життєдіяльності людей. Збереження здоров'я індивіда і добробуту групи людей (родини, дітей, жінок, громади в цілому) великою мірою виявлялося підвладним цій жінці” [Боряк, 2009, с. 288].

У діалектному просторі семантику аналізованого образу об'єктивовано в номінаціях, пов'язаних із пологами, акушерською допомогою та самою повитухою: *гибабка*, *баба-повитуха*, *баб'їца*, (гуцул.) [Гавука, 2017, с. 85, 118], *сільська ба́ба*, *баба-пупорізка* (закарп.), *ба́ба* (поділ., степ., середньонад.) [Березовська, 2022, с. 14–15; Вікторіна, 2006, с. 19], *баба-бранка* (середньонад.), *ба́ба-повіту́ха*, *ба́бка*, *бабу́ня*, *ба́бця* (степ.) [Вікторіна, 2006, с. 19–21] ‘жінка, яка допомагає породіллі в пологах; повитуха’ (*То ни така́ соб'ї про́ста ву́йна / то баб'ї́ца / йййі́ клі́кали / ік ма́ла ўро́дітисе дити́на* [Голянич, 2018, т. 1, с. 43]; *Йу́ріин'ій Ма́р'і лиш́е с'їл'с'ка ба́ба помо́гла ўро́дити д'їті́ну* [Грицак, 2017, с. 78]; *од'на поро́д'їл'а 'буде ди́тину ро́дит' // по'б'ї́гли по 'бабу́ / по ту́ ж / шо о́це при́йма 'роди; по 'дво́йе б'рала / нази́валас'а 'баба б'ранка / то ну́ шо / ни'сут' кала́ча до 'нейі́ / при'нос'ат' [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 22]; *бабництво* ‘акушерство’ (буков.) (*Колис́ було бабництво́, жі́нки роди́ли**

дома, а тепер не [Гуйванюк, 2005, с. 20]); *ба́бити* ‘виконувати обов’язки баби-повитухи’ (закарп.) (*Йі́йі ба́бка до́вгий час ба́била по се́лови* [Сабаш, 2008, с. 18]); *ба́бити, бабува́ти, бабкува́ти* ‘приймати пологи’ (закарп., степ.) [Вікторіна, 2006, с. 20] (*Сва́ха ба́би́ла неві́сті, ко́лі ма́ла д’і́тину; Да́вно ни б́́ло поро́дни́ц, гі́ тупі́р, та при вс’і́х д’і́т’ох ба́бово́ла ми ста́ра Микулі́ха* [Грицак, 2017, с. 80, 86]); *ба́бля́ня*, ім. за значенням *бабува́ти* (закарп.) (*Кобі́ м с’а збу́ла то́го ба́бл’и́н’а, та не зна́йу йа́ка́ би м ра́да* [Грицак, 2017, с. 83]).

У подільських говірках лексема *ба́бка* також позначає старшу жінку, яка веде обряд хрестин [Гороф’янюк, 2021, с. 30], таким чином ніби символічно виконуючи роль наглядча за правильністю процесу. І це не дивно, оскільки в межах традиційної культури жінка поступово здобувала право контролювати соціальну поведінку інших, як слушно зауважує О. Кісь, переходячи “від об’єкта до агента соціалізації, від об’єкта ритуальних дій до їх виконавця, від особи, поведінка якої перебуває під постійним соціальним (морально-етичним) контролем до особи, що має повноваження цензора соціальної поведінки інших” [Кісь, 2008, с. 80]. Саме тому *баба*, маючи глибоке знання традицій і високий рівень суспільної довіри, виконувала функції не лише родопомічниці, а й провідниці на межових етапах життя (народження, хрестини, шлюб, похорон), забезпечуючи дотримання обрядових норм та символічну впорядкованість переходу від одного стану до іншого.

У народному світогляді образ баби не обмежений тілесним буттям, а також корелює з уявленнями про безсмертну субстанцію життя – душу. Показовими є ентоніми на зразок: *ба́бка* ‘комаха з довгим тонким тілом і двома парами великих прозорих крил’ (наддністр., середньоад.) (*Ма́р’ї́йка зла́пала ба́бку* [Шило, 2008, с. 42]; *за́раз тих ба́бок ни ду́же й ви́дно / т’і́ки ко́ло ста́вк’і́в / а ра́ніше дои́ч п’ро́йде / а йі́х ко́ло ка́л’у́ж’і по́вно* [Мартінова, & Щербина, 2020, с. 23]). Мовознавці висували кілька гіпотез щодо походження таких назв. Одна з них пов’язує слово *ба́бка* з образом баби-чарівниці або відьми, на тій підставі, що неприємних для людей тварин,

зокрема деяких комах, наділяли магічними властивостями, типовими для чарівників. Інша ґрунтується на реліктах історично ранніх анімістичних і більш пізніх трансцендентних уявлень про переселення душі померлого (баби) в комаху [Мельничук, 1982, т. 1, с. 105]. У такому символічному контексті показовими є вербальне кліше, що засвідчує персоніфіковане сприйняття комах у народній картині світу: *“Комаха не здихає (як інші тварини), а помирає (як людина)”* [Мовна, 2017, с. 1327].

Дискусія і висновки

Отже, здійснене дослідження свідчить про евристичну цінність дериватів та стійких словосполук із компонентом *баба* для глибшого пізнання мотиваційних процесів у мовомисленні говірконосіїв та реконструкції діалектної картини світу.

Образ баби в діалектній картині світу освоєно різноаспектно: від родинно-побутових знань до культурно-символічних інтерпретацій, що демонструють шість мотиваційних ознак, які слугували основою для семантичного наповнення номінацій (ознака спорідненості, віку, емоційно-оцінні характеристики, соматичні особливості, характеристики, що стосуються поведінки та одягу, соціальні функції, які охоплюють родинно-побутову, ритуально-обрядову, сакрально-магічну та міфологічну сфери).

Зіставлення емпіричного матеріалу дало змогу співвіднести виявлені ознакові домінанти з типами мотивації семантики похідних одиниць, а саме: онтологічно-біологічним типом (пов’язаним із тілесними характеристиками жінки), соціально-рольовим (зумовленим родинно-обрядовими функціями), емоційно-оцінним (що ґрунтується на характеристиках поведінки жінки поважного віку й ставленні до неї) та культурно-символічним (спорідненим із міфологічними та ритуальними уявленнями).

Ознаки, пов’язані з тілесністю жінки поважного віку, її зовнішністю, оцінкою, соціальними ролями, виявляють найвищий мотиваційний потенціал у процесі словотворення, оскільки є первинно помітними, зберігаються в мовній пам’яті діалектоносіїв як культурно марковані елементи образу, легко піддаються асоціативному перенесенню, що сприяє формуванню

своєрідної “матриці” для творення похідних одиниць за схожістю форм, подібністю функцій, властивостей, ставлення до об’єкта. Смислові чинники номінації утворюють складну взаємопов’язану мережу асоціацій, у якій різні за характером ознаки можуть поєднуватися в межах однієї лексичної одиниці, утворюючи складний багаторівневий семантичний комплекс. Це зумовлено властивою мовній свідомості здатністю поєднувати в межах одного знака різнопланові асоціації – від побутових до символічних.

Номінації з компонентом *баба* можуть функціонувати як у позиції мотивованих одиниць, так і мотиваторів, таким чином беручи участь у постійному дериваційно-мотиваційному процесі, який підтверджує асоціативну природу семантичного структурування в мовомисленні діалектоносіїв (напр., *ба́ба* ‘жінка старшого віку’ > *ба́бка* ‘знахарка, цілителька’ > *ба́бка* ‘подорожник великий, *Plantago major* L.’).

Виявлені мотиваційні ознаки не вичерпують усього спектра смислових домінант і культурних конотацій слова *баба* в українському діалектному просторі, проте вони забезпечують ґрунтовну основу для дальших досліджень дериваційної та концептуальної систем української діалектної лексики. Дослідження продемонструвало, що аналіз когнітивно-семантичного комплексу з вершиною *баба* в сучасних українських говірках репрезентує не лише словотвірну активність, а й глибинні когнітивні механізми осмислення жіночого образу, вкоріненого в культурній пам’яті говірконосіїв. Це підтверджує перспективність комплексного мотиваційного аналізу діалектної лексики як засобу пізнання традиційних ціннісних орієнтирів і символічних кодів мовної картини світу українців.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Біл. – білоруська мова; бойк. – бойківські говірки; болг. – болгарська мова; босн. – боснійська мова; буков. – буковинські говірки; гуцул. – гуцульські говірки; наддністр.-бойк. – говірки наддністрянсько-бойківського суміжжя; закарп. – закарпатські говірки; західнопол. – західнополіські говірки; іє. – індоевропейська мова; крим.-тат. – кримсько-татарська мова; лемк. – лемківські говірки; макед. – македонська мова; наддністр. – наддністрянські говірки; поділ. – подільські

говірки; поліс. – поліські говірки; псл. – праслов'янська мова; рос. – російська мова; серб. – сербська мова; середньонад. – середньонаддніпрянські говірки; слобож. – слобожанські говірки; степ. – степові говірки; тат. – татарська мова; тур. – турецька мова; укр. – українська мова; хорв. – хорватська мова.

СПИСОК ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- Аркушин, Г. Л. (2016). *Словник західнополіських говірок. А–Я*. Вежа.
- Астаф'єва, М., & Воронич, Г. (2014). *Словник гуцульських говірок Річки та Яворова* (Т. 1). Місто НВ. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6605/1/M_Astafieva_H_Voronych_SINH_I-F_2014_is.pdf
- Березовська, Г. (2010). *Словник назв одягу та взуття у східно-подільських говірках*. Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство. <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/4684/3/Slovnyk%20nazv%20odiyahu%20ta%20vzuttya%20u%20skhidnopodil%27s%27kykh%20hovirkakh.pdf>
- Березовська, Г. (2022). *Словник говірки села Осички Подільського району Одеської області*. ВПЦ “Візаві”. <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/14875/1/Slovnyk%20hovirky%20sela%20Osyckyy%20Podilskoho%20raionu%20Odeskoi%20oblasti.pdf>
- Вархол, Н., & Івченко, А. (1990). *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*. Словацьке педагогічне вид-во; Відділ української літератури.
- Верхратский, І. (1912). Словарець. У *Говір батюків* (с. 251–305). 3 друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. <http://search.nbuv.gov.ua/cgibin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=%3C.%3EID%3Dukr000024998%3C.%3E&&S21FMT=fullweb>
- Вікторіна, О. М. (2006). *Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини*. Центральньо-Українське вид-во.
- Гавука, П. Д. (2017). *Глумачний словник гуцульських говірок*. Словник. Писаний Камінь.
- Гнатишак, Ю., Сімович, О., Сімович, Н., & Ястремська, Т. (2017). *Слова з Болехова*. (Н. Хобзей, Ред.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
- Гнатюк, В. (1899). Народня пожива і спосіб її приправи. У *Хв. Вовк* (Ред.), *Материяли до українсько-руської етнології* (Т. І, с. 96–110). Наукове Товариство імені Тараса Шевченка.
- Головацький, Я. Ф. (Уклад.). (1991). *Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія*. Довіра. (Оригінальна робота опублікована в 1860 р.).

- Голянич, М. І. (2018–2022). *Мовний портрет села Тюдів. Словник*. Т. 1–2. (П. Ю. Гриценко, Ред.). Лілея-НВ.
- Гороф'янюк, І. В. (Уклад.). (2021). *Матеріали до словника подільського говору*. ТОВ “Твори”.
- Грицак, М. А. (2017). *Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області* (П. Ю. Гриценко, Ред.). Вип. 1. А–Б. КММ.
- Гуйванюк, Н. В. (Ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Рута. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001662>
- Коваленко, Н. Д. (2019). *Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок*. ТОВ “Рута”. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/2487/Kovalenko-N.D.-Frazelohichnyi-slovyk-podilskykh-i-sumizhnykh-hovirok.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Мартінова, Г. І., & Щербина, Т. В. (Уклад.). (2020). *Словник середньо-надністрянських говірок*. Видавець Ю.А. Чабаненко.
- Матіїв, М. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини* (В. В. Німчук, Ред.). Ната.
- Номис, М. (Уклад.). (1993). *Українські прислів'я, приказки і таке інше*. Либідь. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001550>
- Онишкевич, М. Й. (1984). *Словник бойківських говірок* (Т. 1–2). Наукова думка.
- Оскирко, О. П. (2018). *Назви їжі та напоїв у східноподільських говірках* [Дис. канд. філол. наук, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького].
- Пиртей, П. С. (2004). *Короткий словник лемківських говірок* (П. Ю. Гриценко, Ред.). Сіверсія МВ.
- Сабадош, І. В. (2008). *Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району*. Ліра.
- Сердега, Р. Л. (2012). *Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009450>
- Хобзей, Н., Ястремська Т., Сімович О., & Дидик-Меуш Г. (2013). *Гуцульські світи: Лексикон* (Н. Хобзей, Ред.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Чубинский, П. П. (Уклад.). (1872–1878). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования* (Т. 1–7). Тип. Майкова.
- Шило, Г. Ф. (2008). *Надністрянський регіональний словник* (Л. Полюга, & Н. Хобзей, Ред.). Ін-т мовознавства ім. І. Крип'якевича

НАН України; Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Америці.
<https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000012883>

SOURCES OF ILLUSTRATIVE MATERIAL

Arkushyn, H. L. (2016). *Dictionary of Western Polissia Subdialects. A–Ya*. [in Ukrainian].

Astafieva, M., & Voronych, H. (2014). *Dictionary of Hutsul Subdialects of Richka and Yavoriv*. Vol. 1. Misto NV [in Ukrainian]. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6605/1/M_Astafieva_H_Voronych_SHHH_I-F_2014_is.pdf

Berezovska, H. (2010). *Dictionary of Clothing and Footwear Names in Eastern Podillia Local Dialects*. Uman Municipal Publishing and Printing Enterprise [in Ukrainian]. <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/4684/3/Slovyk%20nazv%20odyahu%20ta%20vzuttia%20u%20skhidnopodil%27s%27kykh%20hovirkakh.pdf>

Berezovska, H. (2022). *Dictionary of the Subdialect of Osychky Village, Podilskyi District, Odesa Region*. VPTs “Vizavi” [in Ukrainian]. <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/14875/1/Slovyk%20hovirky%20sela%20Osyhky%20Podilskoho%20raionu%20Odeskoi%20oblasti.pdf>

Chubinskij, P. P. (Comp.). (1872–1878). *Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the Western Russian Region, Organized by the Imperial Russian Geographical Society. Southwestern Department. Materials and Research*. Vol. 1–7. Tip. Majkova [in Russian].

Havuka, P. D. (2017). *Explanatory Dictionary of Hutsul Subdialects: A Dictionary*. Pysanyi Kamin [in Ukrainian].

Hnatiuk, V. (1899). Folk Food and the Way It Is Seasoned. In Khv. Vovk (Ed.), *Materials on Ukrainian-Ruthenian Ethnology* (vol. 1, pp. 96–110). The Taras Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].

Hnatyshak, Yu., Simovych, O., Simovych, N., & Yastremska, T. (2017). *Words from Bolekhiv* (N. Khobzei, Ed.). I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Holianych, M. I. (2018–2022). *The Linguistic Portrait of Tiudiv Village. A Dictionary*. Vol. 1–2. (P. Yu. Hrytsenko, Ed.). Lileia-NV [in Ukrainian].

Holovatskyi, Ya. F. (Comp.). (1991). *Collection of Ancient Slavic Legends and Myths*. Dovira [in Ukrainian].

Horofianiuk, I. V. (Comp.). (2021). *Materials for a Dictionary of the Podil Dialect*. TOV “Tvory” [in Ukrainian].

Hrytsak, M. A. (2017). *Materials for the Dictionary of Ukrainian Local Dialects of Zakarpattia Region* (P. Yu. Hrytsenko, Ed.). Issue 1. A–B. KMM [in Ukrainian].

Huivaniuk, N. V. (Ed.). (2005). *Dictionary of Bukovinian Local Dialects*. Ruta [in Ukrainian]. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001662>

Khobzei N., Yastremska T., Simovych O., & Dydyk-Meush H. (2013). *Hutsul Worlds: Lexicon*. (N. Khobzei, Ed.). I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Kovalenko, N. D. (2019). *Phraseological Dictionary of the Podilian and Neighboring Local Dialects*. TOV "Ruta" [in Ukrainian]. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/2487/Kovalenko-N.D.-Frazeolohichnyi-slovnyk-podilskykh-i-sumizhnykh-hovirok.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Martynova, H. I., & Shcherbyna, T. V. (Comps.). (2020). *Dictionary of Central Dnipro Local Dialects*. Vydavets Yu.A. Chabanenko [in Ukrainian].

Matiiv, M. (2013). *Dictionary of Central Boykivshchyna Dialectal Varieties*. V. V. Nimchuk (Ed.). Nata [in Ukrainian].

Nomys, M. (Comp.). (1993). *Ukrainian Proverbs, Sayings, and Other Expressions*. Lybid [in Ukrainian]. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001550>

Onyshkevych, M. Y. (1984). *Dictionary of Boyko Local Dialects*. Vol. 1–2. Naukova dumka [in Ukrainian].

Oskyrko, O. P. (2018). *Names of Food and Drinks in the East-Podillian Local Dialects* [PhD Thesis, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy] [in Ukrainian].

Pyrtei, P. S. (2004). *A Concise Dictionary of Lemko Local Dialects*. P. Yu. Hrytsenko (Ed.). Siversiia MV [in Ukrainian].

Sabadosh, I. V. (2008). *Dictionary of the Zakarpattia Local Dialect of Sokyrnytsia Village, Khust District*. Lira [in Ukrainian].

Serdeha, R. L. (2012). *Agricultural Vocabulary in the Dialectal Varieties of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv Region)* [in Ukrainian]. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009450>

Shylo, H. F. (2008). *Naddnistrian Regional Dictionary* (L. Poliuha, & N. Khobzei, Eds.). I. Krypiakievych Institute of Linguistics, NAS of Ukraine; T. Shevchenko Scientific Society in America [in Ukrainian] <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000012883>

Varkhol, N., & Ivchenko, A. (1990). *Phraseological Dictionary of the Lemko Subdialects of Eastern Slovakia*. Slovak Pedagogical Publishing House; Department of Ukrainian Literature [in Ukrainian].

Verkhratskyi, I. (1912). A Small Dictionary. In *The Batiuk's Subdialect* (pp. 251–305). From the printing house of the Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian]. <http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=%3C.%3EID%3DUkr0000024998%3C.%3E&&S21FMT=fullwebr>

Viktorina, O. M. (2006). *Dictionary of the Vocabulary and Phraseology of Folk Medicine and Healing Magic of Kirovohrad Region*. Tsentralno-Ukrainske vyd-vo [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Асаула, М. М. (2009). Лексико-семантичні особливості дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Філологія"*, 854(57), 174–178. http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2008_12_10

Боряк, О. (2009). *Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним*. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Брус, М. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування*. ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бурячок, А. (1961). *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові*. Вид-во АН УРСР. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011641>

Войтович, М. (2002). *Українська міфологія*. Либідь.

Дегтярьова, К. (2003). *Концепт “жінка” в українській та російській національно-мовних картинах світу*. <https://core.ac.uk/reader/222823850>

Делюсто, М. С. (2019). Із спостережень над обрядовими лексичними паралелями в українських і болгарських південнобессарабських говірках. *Мовознавчий вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*, 26, 74–80. <https://doi.org/10.31651.2226-4388-2019-26-74-80>

Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Довіра. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001556>

Жайворонок, В. В. (2007). *Українська етнолінгвістика*. Довіра.

Ігнатенко, І. (2012). Роль та функції жінок похилого віку в традиційній культурі українців: соціобіологічний підхід. *Етнічна історія народів Європи*, 37, 63–66.

Ігнатенко, І. (2016). *Жіноче тіло у традиційній культурі українців*. Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000017925>

Кісь, О. (2008). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX початок XX ст.)*. Інститут народознавства НАН України. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000024325>

Ковальчук, М. С., & Алексєєв, В. С. (2019). Мовне вираження гендерних стереотипів в українських фразеологізмах та пареміях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія*

"Філологія", 1(38), 24–27. <http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v38/part1/8.pdf>

Коломиец, В. Т. (1983). *Происхождение общеславянских названий рыб (К IX Международному съезду славистов)*. Наукова думка.

Коцюба, З. Г. (2007). Чи завжди жінка бабою була? *Культура слова*, 68–69, 44–48. <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/КМ/pdfs/Magazine68-69-9.pdf>

Лавровский, П. (1865). Критический разбор исследования "О мифическом значении некоторых поверий и обрядов". В *О мифическом значении некоторых поверий и обрядов* (с. 1–102). Университетская типография. https://biblio.imli.ru/images/abook/folklor/Potebnya_A._O_mificheskom_znachenii_nekotoryj_poverij_i_obryadov._1865.pdf

Лєснова, В. В. (2013). Засоби вираження оцінки в українському діалектному мовленні. *Science and Education a New Dimension: Phylology*, 4, 112–117. <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/Lesnova-V.V.-Means-of-Expressing-Evaluation-in-Ukrainian-Dialectal-Speech.pdf>

Мельничук, О. С. (Ред.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–4). Наукова думка.

Мізіні, К. І. (2009). Перспектива вивчення антропоцентричності усталених порівнянь (на матеріалі компаративних фразеологій англійської, німецької, української та російської мов). У *Лінгвістика*, 1, (с. 65–70). Луганськ.

Мовна, У. (2017). Бджола як втілення людської душі в українській народній світоглядній візії. *Народознавчі зошити*, 6(138), 1323–1329. <https://nz.lviv.ua/archiv/2017-6/6.pdf>

Онацький, Є. (1957). *Українська мала енциклопедія* (Т. 1, кн. 1). УАПЦ в Аргентині. http://history.org.ua/LiberUA/UkrMalaEnts1_1957/UkrMalaEnts1_1957.pdf

Потебня, А. А. (1865). *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий*. Университетская типография. https://www.google.com/url?q=https://biblio.imli.ru/images/abook/folklor/Potebnya_A._O_mificheskom_znachenii_nekotoryj_poverij_i_obryadov._1865.pdf&sa=D&source=docs&ust=1764258205208113&usg=AOvVaw3fAflcIsGYa8BOpHleQmPF

Потебня, А. А. (1892). *Мысль и язык*. Типография Адольфа Дарре, Рыбная улица, № 28. <https://kslipl.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/108/2020/02/%d0%9f%d0%be%d1%82%d0%b5%d0%b1%d0%bd%d1%8f%d0%9c%d1%8b%d1%81%d0%bb%d1%8c-%d0%b8-%d1%8f%d0%b7%d1%8b%d0%ba.pdf>

Руснак, Н. О. (2009). Когнітивні параметри діалектного тексту. У А. Загнітко (Ред.), *Лінгвістичні студії*, 18, 207–212. ДОН УН.

Скуратівський, В. Т. (1992). *Місяцелік: український народний календар*. Мистецтво.

Сятковська, Є. (2015). Верхньолужицький та польський образи старших членів сім'ї у зіставному діахронічному висвітленні. *Проблеми слов'янознавства*, 64, 173–185. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2015_64_20

Талько-Грынцевич, Ю. Д. (1889). *Народное акушерство в Южной Руси*. Чернигов.

Халіман, О. В. (2022). Уживання слів на позначення спорідненості: динаміка у вираженні аксіологічних смислів (на прикладі лексеми *баба*). *III Міжнар. наук. конф. "Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття"* (с. 189–191). Європ. наук. платформа. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/72c9303e-4de8-45a8-8b71-acc93c3592cd/content>

Хобзей, Н. (2002). *Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Шило, Г. Ф. (1965). Назви деяких грибів у слов'янських мовах. У Ф. Т. Жилко (Ред.), *Праці XI Респ. діалектол. наради* (с. 195–205). Наукова думка.

Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (Т. 1–2). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakowska Spółka Wydawnicza.

Lyons, J. (1975). *Wstęp do językoznawstwa*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Mandelbaum, & David G. (Eds.). (1963). *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. Berkeley and Los Angeles. University of California Press.

Wiesław, B. (2005). *Słownik Etymologiczny Języka Polskiego*. Wydawnictwo literackie.

REFERENCES

Asaula, M. M. (2009). Lexical and Semantic Features of children's speech in Central Slobozhanshchyna (Kharkiv Region). *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Philology"*, 854(57), 174–178 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2008_12_10

Bańkowski, A. (2000). *Etymological Dictionary of the Polish Language*. Wydawnictwo Naukowe PWN, vol. 1–2.

Boriak, O. (2009). *The Midwife ("Baba") in the Cultural and Historical Tradition of Ukrainians: Between the Profane and the Sacred*. The M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Brus, M. (2019). *Feminine Forms in the Ukrainian Language: Genesis, Evolution, and Functioning*. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University [in Ukrainian].

Brückner, A. (1927). *Etymological Dictionary of the Polish Language*. Krakowska Spółka Wydawnicza.

Buriachok, A. (1961). *Kinship and Affinal Terms in the Ukrainian Language*. Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR [in Ukrainian]. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011641>

Dehtiarova, K. (2003). *The Concept of “Woman” in the Ukrainian and Russian Linguistic Worldviews* [in Ukrainian]. <https://core.ac.uk/reader/222823850>

Deliusto, M. S. (2019). From Observations on Ritual Lexical Parallels in Ukrainian and Bulgarian Southern Bessarabian Local Dialects. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University*, 26, 74–80 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31651.2226-4388-2019-26-74-80>

Ihnatenko, I. (2012). The Role and Functions of Elderly Women in the Traditional Culture of Ukrainians: A Sociobiological Approach. *Ethnic History of the Peoples of Europe: Collection of Scholarly Articles*, 37, 63–66 [in Ukrainian].

Ihnatenko, I. (2016). *The Female Body in the Traditional Culture of Ukrainians*. KSD Publishing House “Family Leisure Club” [in Ukrainian]. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000017925>

Khaliman, O. V. (2022). The Use of Kinship Terms: Dynamics in the Expression of Axiological Meanings (Based on the Lexeme “baba”). *Achievements of Applied and Fundamental Sciences in the 21st Century: Proceedings of the 3rd International Scientific Conference* (pp. 189–191). European Scientific Platform [in Ukrainian]. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/72c9303e-4de8-45a8-8b71-acc93c3592cd/content>

Khobzei, N. (2002). *Hutsul Mythology: An Ethnolinguistic Dictionary*. I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Kis, O. (2008). *Woman in Traditional Ukrainian Culture (Second Half of the 19th–Early 20th Century)*. The Ethnology Institute of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000024325>

Kolomiec, V. T. (1983). *The origin of Common Slavic names of fish (to the 9th International Congress of Slavists)*. Naukova dumka [in Ukrainian].

Kotsiuba, Z. H. (2007). Was a Woman Always a Baba? *Culture of the Word*, 68–69, 44–48 [in Ukrainian]. <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine68-69-9.pdf>

Kovalchuk, M. S., & Aleksieiev, V. S. (2019). Linguistic Expression of Gender Stereotypes in Ukrainian Phraseological Units and Paremiology. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series "Philology"*, 1(38), 24–27 [in Ukrainian]. http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v38/part_1/8.pdf

Lavrovskij, P. (1865). *Critical Analysis of the Study "On the Mythical Significance of Some Superstitions and Rituals"*. In *The Mythical Significance of Certain Beliefs and Rituals* (pp. 1–102). University Press [in Russian]. https://biblio.imli.ru/images/abook/folklor/Potebnya_A._O_mificheskom_znachenii_nekotoryj_poverij_i_obryadov._1865.pdf

Liesnova, V. V. (2013). Means of Expressing Evaluation in Ukrainian Dialectal Speech. *Science and Education a New Dimension: Philology*, 4, 112–117 [in Ukrainian]. <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/Liesnova-V.V.-Means-of-Expressing-Evaluation-in-Ukrainian-Dialectal-Speech.pdf>

Lyons, J. (1975). *Introduction to Linguistics*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Mandelbaum, David G. (Ed.). (1963). *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. Berkeley and Los Angeles. University of California Press.

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1982–2012). *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*. Vol. 1–4. Naukova dumka [in Ukrainian].

Mizin, K. I. (2009). A Perspective on the Study of Anthropocentric Fixed Comparisons in English, German, Ukrainian, and Russian Phraseologies. *Linguistics: Collection of Scientific Papers*, 1, 65–70 [in Ukrainian].

Movna, U. (2017). The Bee as the Embodiment of the Human Soul in the Ukrainian Folk Worldview. *Folklore Notebooks*, 6 (138), 1323–1329 [in Ukrainian]. <https://nz.lviv.ua/archiv/2017-6/6.pdf>

Onatskyi, Ye. (1957). *Ukrainian Concise Encyclopedia*. Vol. 1, book 1. UAOC in Argentina. [in Ukrainian]. http://history.org.ua/LiberUA/UkrMalaEnts1_1957/UkrMalaEnts1_1957.pdf

Potebnja, A. A. (1865). *On the Mythical Meaning of Certain Rites and Beliefs*. University Press [in Russian]. https://www.google.com/url?q=https://biblio.imli.ru/images/abook/folklor/Potebnya_A._O_mificheskom_znachenii_nekotoryj_poverij_i_obryadov._1865.pdf&sa=D&source=docs&ust=1764258205208113&usg=AOvVaw3fAflcIsGYa8BOPHleQmPF

Potebnja, A. A. (1892). *Thought and Language*. Adolf Darre Printing House, Rybnaya Street, № 28 [in Russian]. https://kslipl.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/108/2020/02/%d0%9f%d0%be%d1%82%d0%b5%d0%b1%d0%bd%d1%8f_%d0%9c%d1%8b%d1%81%d0%bb%d1%8c-%d0%b8-%d1%8f%d0%b7%d1%8b%d0%ba.pdf

Rusnak, N. O. (2009). Cognitive parameters of dialect text. In A. Zagnitko (Ed.), *Linguistic Studies*, 18, 207–212. Don UN.

Shylo, H. F. (1965). *Names of Certain Mushrooms in the Slavic Languages*. In F.T. Zhylko (Ed.) (pp. 195–205). Naukova dumka [in Ukrainian].

Siatkovska, Ye. (2015). Upper Sorbian and Polish Images of Elder Family Members in a Comparative Diachronic Perspective. *Problems of Slavic Studies*, 64, 73–185 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2015_64_20

Skurativskyi, V. T. (1992). *Misiatselik: The Ukrainian Folk Calendar*. Mystetstvo [in Ukrainian].

Tal'ko-Gryncevich, Yu. D. (1889). *Folk Midwifery in Southern Rus'*. Chernigov [in Russian].

Voitovych, M. (2002). *Ukrainian Mythology*. Lybid [in Ukrainian].

Wiesław, B. (2005). *Etymological Dictionary of the Polish Language*. Wydawnictwo literackie [in Polish].

Zhaivoronok, V. V. (2006). *Signs of Ukrainian Ethnoculture: A Reference Dictionary*. Dovira [in Ukrainian]. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001556>

Zhaivoronok, V. V. (2007). *Ukrainian Ethnolinguistics*. Dovira [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 17.02.25

Прорецензовано / Revised: 21.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 12.05.26

Vira DIACHUK, PhD, Junior Researcher

ORCID ID: 0000-0002-3982-335X

e-mail: virarozumna@gmail.com

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

SEMANTIC AND MOTIVATIONAL POTENTIAL OF THE WORD BABA IN CONTEMPORARY UKRAINIAN DIALECTS

Background. Dialectal lexis is a valuable source for investigating human perceptions of the world. The relevance of this study is determined by the need to analyze the motivational mechanisms of dialectal nomination, which makes it possible to reconstruct cognitive and cultural processes in folk linguistic thinking. The purpose of the research is to

characterize the semantic features of the derivational and phraseological nest of the lexeme baba in contemporary Ukrainian dialects.

Methods. To achieve this objective, methods of analysis and synthesis, comparison, the descriptive method, textological (contextual) analysis, componential analysis, and motivational analysis were applied.

Results. The capacity of dialects to reflect folk worldview made it possible to trace the degree of preservation of traditional notions about old woman objectified in the semantics of derived lexemes, phraseological units, and fixed collocations; to observe the dynamics of evaluative shifts, and to determine the productivity of motivational features that led to the appearance of secondary nominations. The observations have shown that the image of an old woman in Ukrainian dialectal speech is represented in many ways: from family and domestic, age-related meanings to sacred and magical, ritual, and mythological interpretations. The derivational nest implements six basic motivational features related to kinship and genealogical relations, age, emotional and evaluative characteristics, somatic features, behavioral traits, and social functions (assistance during childbirth, participation in rituals, folk medicine, etc.). The highest motivational potential is associated with characteristics related to the physicality and social role of an elderly woman. The models of chain transition of meanings confirm the associative nature of semantic structuring in the linguistic thinking of dialect speakers.

Conclusions. The cognitive-semantic complex with baba as its apex is a representative fragment of the dialectal worldview, within which it becomes possible to identify models of motivation determined by physical, social, and symbolic conceptions of woman in traditional culture, and to outline the typological principles of semantic organization in contemporary Ukrainian dialects.

Keywords: *semantic motivation, motivational feature, lexical nomination, derivative/derived word, grandmother, dialect, linguistic worldview, national culture.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; у рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.